

Boekbesprekingen

P. den Hoed, **Bestuur en beleid van binnenuit: Een analyse van instituties** (proefschrift). Boom, Amsterdam/Meppel 1995, 296 p.

Als stafmedewerker van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) is Den Hoed in de afgelopen decennia betrokken geweest bij een groot aantal studies over allerlei beleidsaangelegenheden. Deze diversiteit aan onderwerpen vindt zijn weerspiegeling in deze bundel opstellen. Deels hebben de bijdragen betrekking op de bestuursorganisatie. Hiertoe behoren de opstellen over systemen van bestuur, beleidsintegratie, ambtenaren en adviesorganen. Deels hebben de bijdragen betrekking op de inhoud van het beleid: welzijnsbeleid, speciaal onderwijs, arbeidsvoorziening en maatschappelijk werk.

Het thema dat de bijdragen verbindt, is dat van institutionele ontwikkelingen. Den Hoed vat institutionele ontwikkelingen op als een wisselwerking tussen bepaalde functies of behoeften die het beleid vervult (constanten) en de vormgeving ervan die onder invloed van zich wijzigende omgevingsfactoren voortdurend veranderingen ondergaat. Een goed voorbeeld is zijn analyse van de beleidsintegratie. Den Hoed laat hierin aan de hand van de Geheime Raad, de Secretarie van Staat en het ministerie van Algemene Zaken, ingesteld in respectievelijk 1531, 1813 en 1937, zien dat de functie van beleidsintegratie, hier opgevat als het bewaken van de eenheid van beleid, in de loop van onze geschiedenis steeds een andere institutionele vorm heeft gekregen.

Deze aanpak levert interessante beschouwingen op, doordat activiteiten en ontwikkelingen in een ruimere en dynamische context worden geplaatst. Naast het opstel over beleidsintegratie noem ik in dit verband de zeer lezenswaardige analyse van de institutionele dynamiek van het speciale onderwijs, waarbij sprake is van een voortdurende beleidsintensivering.

Wat ik betreurt, is dat de auteur zijn inzichten niet diepgaander heeft uitgewerkt. Hoe institutionele ontwikkelingen nu precies verlopen, welke mechanismen hierbij werkzaam zijn en wat de gevolgen zijn van het verdwijnen van bepaalde institutionele arrangementen (zoals de opheffing van de Geheime Raad of van de Secretarie van Staat), blijft onduidelijk.

De institutionele benadering wordt aangevuld met, zoals Den Hoed het noemt, de methode van de reflectie door tegenstellingen. Door uit te gaan van tegengestelde principes en voorstellingen van beleid zouden we een scherper inzicht in de beleidspraktijk verkrijgen. Het werken met tegenstellingen werkt inderdaad vaak verhelderend, maar bergt ook het risico in zich van een te sterke vereenvoudiging en schematisering van complexe situaties en ontwikkelingen. Dit is naar mijn mening bij voorbeeld het geval bij Den Hoeds behandeling van de tegenstellingen tussen de principes van het welzijnsbeleid in de jaren zestig en nu.

De opstellen zijn georiënteerd op de beleidspraktijk. Deze oriëntatie op de beleidspraktijk en op de werkzaamheden van de WRR, zoals ook blijkt uit de veelvuldige verwijzingen naar WRR-publikaties, is ten koste gegaan van een reflectie op – recente – ontwikkelingen in de

wetenschap. Ik noem twee voorbeelden. Ten eerste wordt het begrip institutie in een korte bijlage 'verkend', waarbij Den Hoed onder andere verwijst naar publikaties van Gurvitch en Zijderveld uit de jaren vijftig en zestig. Hij gaat echter geheel voorbij aan meer recente institutionele benaderingen in de sociologie (bij voorbeeld in de organisatiesociologie) en in andere disciplines. Ten tweede wijst Den Hoed – terecht – op de betekenis van klassieke overheidsfuncties als politie en justitie voor een goed begrip van het welzijnsbeleid. Wat hierbij opvalt, is dat op geen enkele wijze wordt ingegaan op de 'social control theories' over sociaal beleid die de afgelopen decennia in de sociale en historische wetenschappen zozeer de aandacht hebben getrokken.

De kracht van de bundel ligt dan ook niet in theorievorming of systematisch empirisch onderzoek, maar vooral in een kritische reflectie op de beleidspraktijk, waarbij bestuur en beleid in een wijder en dynamisch perspectief worden geplaatst. Vanuit zijn bevoorrechte positie dicht bij het bestuurlijke centrum beschrijft en commentarieert Den Hoed 'de schriftelijke wereld' van bestuur en beleid 'van binnenuit'. Het is deze kijk van binnenuit, die zijn beschouwingen interessant en informatief maken.

H. van Goor

J.C.P.M. Vis, Politieke kennis en politieke vorming: Een studie naar de parate kennis van docenten geschiedenis & staatsinrichting en docenten maatschappijleer van politieke zaken (proefschrift). Wolters-Noordhoff, Groningen, 1995, 423 p.

Organisaties van docenten maatschappijleer en docenten geschiedenis en staatsinrichting hebben de afgelopen jaren met elkaar in de clinch gelegen over de vraag wie de leerlingen in het voortgezet onderwijs hoort in te wijden in de politieke vorming. Vakdidacticus maatschappijleer en politicoloog Jan C.P.M. Vis heeft zich naar aanleiding van die competentiestrijd de vraag gesteld welke van de twee categorieën docenten, vakinhoudelijk gezien, het beste is toegerust voor dat karwei. In een zeer leesbaar en helder gestructureerd proefschrift komt hij tot de conclusie dat oude lichten van docenten geschiedenis meer bagage hebben dan de overige categorieën (nieuwe lichten geschiedenis, oude en nieuwe lichten maatschappijleer). Tot de nieuwe lichten behoren die docenten, die hun onderwijsbevoegdheid hebben behaald aan de post-doctorale universitaire lerarenopleiding (lichten 1987-1991 in dit onderzoek).

Voor de beeldvorming over docenten maatschappijleer, zoals die ook door Vis zelf worden opgeleid, is zo'n onderzoeksresultaat natuurlijk niet leuk. Er zijn echter twee kanttekeningen bij te plaatsen. Uit de nadere analyses van Vis blijkt, dat het verschil dat hij tussen de docentengroepen signaleert verdwijnt als wordt gecorrigeerd voor sociaal-politieke variabelen (leeftijd, geslacht, politieke interesse en dagbladgebruik) en voor docentvariabelen. Tot de docentvariabelen behoort de vooropleiding van de docenten. En dan zien we waar de schoen in feite wringt: waar docenten geschiedenis per definitie een scholing als historicus achter de rug hebben, geldt voor docenten maatschappijleer dat slechts een kleine minderheid (Vis noemt percentages van onder de 5%) socioloog of politicoloog is. Er zijn zelfs meer historici die maatschappijleer geven dan sociale wetenschappers! Deze merkwaardige situatie hangt nauw samen met de bevoegdheidsregeling voor maatschappijleer: vroeger mocht iedereen het vak geven, later werd de regeling ingeperkt tot zo'n kleine twintig vooropleidingen, en tegenwoordig maken de universiteiten zelf uit wie ze tot de tweede-fase-opleidingen toelaten (en... studenten zijn schaars!).

De achilleshiel van de studie is de wijze waarop Vis zijn vraag naar de politieke kennis van

docenten heeft geoperationaliseerd. Hij heeft daarvoor een kennistoets ontwikkeld, die bestaat uit 62 meerkeuze-vragen. De vragen zijn in een telefonische enquête (met in totaal meer dan honderd vragen!) aan docenten maatschappijleer en geschiedenis voorgelegd. Het merendeel van de vragen zit op het niveau van wat ik 'politieke feitjes' zou willen noemen. Meer dan een kwart betreft *who-is-who*-vragen (de premier van de Sovjet-Unie, de voorzitter van het CDA). Daarnaast zijn er nog vragen over afkortingen (GATT, CVSE), ledenaantallen (van de Rekenkamer bij voorbeeld) en historische gebeurtenissen (waardoor kwam het kabinet-Marijnen ten val).

Je kunt je afvragen of zulke vragen veel zeggen over iemands politieke geletterdheid, laat staan over diens bekwaamheid om politieke vorming te geven aan leerlingen van de middelbare school. Natuurlijk heeft Vis ook meer relevante vragen gesteld; op het gebied van staatsinrichting (rechten van Eerste en Tweede Kamer) en politicologie (definities van het begrip politiek). Via statistische analyse heeft hij bovendien vastgesteld dat de toets redelijk betrouwbaar is, zeker voor het doel waarvoor hij is gebruikt: de vergelijking van twee groepen docenten politieke vorming. De vraag blijft echter wat de onderzoeker hier precies heeft gemeten. In ieder geval correspondeert slechts een klein deel van de gestelde vragen met datgene wat je – op grond van de examenprogramma's van beide vakken – zou mogen verwachten aan politieke kennis van docenten.

De competentiestrijd tussen geschiedenis/staatsinrichting en maatschappijleer heeft inmiddels een voorlopig einde gevonden in nieuwe examenprogramma's, waarin geschiedenis de 'wording' van het politieke bestel voor haar rekening neemt en maatschappijleer 'de werking'. Dat laat onverlet dat beide categorieën docenten nog wel wat bijscholing kunnen gebruiken, want zoveel heeft het onderzoek van Vis wel duidelijk gemaakt: een docent zonder adequate vakwetenschappelijke vooropleiding redt het niet in de politieke vorming.

J.H. Dieteren

Hijme Stoffels, *Als een briesende leeuw: Orthodox-protestanten in de slag met de tijdgeest*. Kok, Kampen 1995, 207 p.

Marthy P. Veerman, *Mondig-bondig-zondig: Drie stromingen binnen de gereformeerde wereld in Nederland* (proefschrift). Narration, Gorinchem 1995, 247 p.

In *De stille revolutie* liet de hoogleraar godsdienstsociologie Dekker (1992) zien dat in de afgelopen veertig jaar de (synodaal-)gereformeerde kerken in Nederland betrekkelijk radicaal van karakter waren veranderd. Hij vreesde zelfs voor het zelfstandig voortbestaan van dit kerkgenootschap: de inhoud van de kerkelijke leer was aangepast aan de 'wereld', de godsdienstigheid en kerkelijkheid hadden een sterk pluralistisch karakter gekregen en de relatie tussen de rechte leer en het rechte leven ten slotte was in hoge mate afgenomen. Kortom, de gereformeerde kerken in Nederland waren bezig hun specifieke gereformeerde karakter te verliezen of hadden dat misschien al verloren.

Nu hebben de gereformeerden en hun kerkgenootschappen zich altijd al mogen verheugen in een betrekkelijk grote sociaal-wetenschappelijke belangstelling. Dit heeft alles te maken met de aanwezigheid van een 'eigen' gereformeerde universiteit: de Vrije Universiteit in Amsterdam. De godsdienstsociologen die daar werken, hebben vanouds veel belangstelling voor hun 'eigen' kerken getoond. Heel recent zijn er uit die VU-hoek twee nieuwe studies verschenen over de gereformeerde en andere orthodox-protestantse kerkgenootschappen, waarin de problematiek van positiebepaling ten opzichte van en aanpassing aan de huidige tijd heel nadruk-

kelijk aan de orde worden gesteld. De godsdienstsocioloog Hijme Stoffels onderzocht de verschillende rechtzinnig-protestantse groeperingen en hun aanpassingen aan de veranderende wereld. De andere studie, van Marthy Veerman, is een proefschrift over de gereformeerden dat aan de VU is verdedigd bij Dekker en de Nijmeegse godsdienstsocioloog Peters. Het is niet zo verwonderlijk dat in beide boeken de invloed van Dekker duidelijk te bespeuren valt, hoewel in het ene geval explicieter (Veerman) dan in het andere.

Stoffels heeft voor zijn studie gebruik gemaakt van data van het Sociaal en Cultureel Planbureau, het Nijmeegse SOCON en verder van al bestaande studies en 'interne' geschriften. Dit alles vulde hij aan met informatie die hij uit gesprekken met de betrokkenen kreeg. Na de inleiding waarin hij doelstellingen uiteenzet en aan enige begripsexplicatie doet, schetst hij in heldere penseelstreken het orthodox-protestantse landschap alsmede de totstandkoming ervan sedert de Republiek. Orthodox is voor Stoffels iemand '(...) die de bijbel beschouwt als het (onfeilbaar) Woord van god met exclusieve, absolute en universele zeggingskracht inzake uiteindelijk heil en onheil van men en wereld' (pagina 69). Dit is een omschrijving die de betrokkenen zelf, in casu de orthodox-protestanten, zullen geven. Een veel interessantere vraag die sociologen kunnen stellen, luidt: welke *selectie* uit dat 'onfeilbare Woord' maken de leden van de verschillende groeperingen en hoe *interpreteren* ze die selectie in hun doordeweekse en zondagse leven? Want het 'onfeilbare Woord' is gezien de vele orthodox-protestantse varianten blijkbaar niet alleen niet eenduidig, maar ook wegen niet alle woorden even zwaar. Ik ben dan ook nieuwsgierig naar wat een omschrijving waarin de elementen *selectie* en *interpretatie* van de bijbel of van de heilige boeken zijn opgenomen aan nieuwe kennis zou opleveren. Een dergelijke omschrijving zou dan tevens bruikbaar zijn voor andere, 'fundamentalistische' religieuze tradities met heilige geschriften.

Dat het om selectie en interpretatie gaat wordt ook duidelijk wanneer Stoffels drie kernen van orthodoxie weet te onderscheiden. Voor alle leden van de drie kernen geldt dat ze zonder meer geloven in een leven na de dood, in het bestaan van de hemel, helen en een duivel en geloven in de historiciteit van Adam en Eva. Eén kern bevindt zich op de rechter of bevindelijke vleugel van het protestantisme (de 'zwarte-kousenkerken'), er bestaat een vrijgemaakt gereformeerde kern en de jongste en snel groeiende kern tot slot is die van de evangelisch-reformatorische protestanten, zeg maar de EO'ers. Ze kenmerken zich elk door een eigen strijd om de geest des tijds, die vooral tot uitdrukking komt in de opvattingen rond het gezin, seksualiteit en de bescherming van (het ongeboren) leven. Die verschillende strategieën zoals die door Stoffels worden aangetroffen, zijn gebaseerd op hetzelfde 'onfeilbare Woord' en moeten diens gevolge voortvloeiende uit de selectie en de specifieke interpretatie.

Ondanks deze wat kritische kanttekening komt Stoffels lof toe, want hij slaagt erin om in kort bestek duidelijk te maken wie de orthodox-protestanten zijn en wat hen in de huidige tijd beweegt. Voor een actueel en handzaam overzicht kan de lezer dan ook goed bij hem terecht.

Dit brengt mij tot Marthy Veermans studie. Nadat ze op pagina 21 al een tipje van de onderzoekssluier heeft opgelicht, vallen pas op pagina 51 haar onderzoeksvragen te lezen – een dergelijke opzet viel ook al te herkennen bij Dekkers *De stille revolutie*. Hoewel dit niet onoverkomelijk is, is dit wel rijkelijk laat. Liever zie ik dat de probleemstelling aan het begin van een studie wordt geformuleerd, zodat ook de lezer al vanaf het begin is geattendeerd op de onderzoeksvragen.

Veermans onderzoeksprobleem is de moderniserende samenleving en het antwoord van de gereformeerde kerken en gereformeerde kerkleden op de eisen die deze tijd stelt. Er blijkt onder meer sprake te zijn van een aantal ruimtelijke, sociaal-economische en politieke groepskenmerken: gereformeerde Nederlanders wijken af van de niet-gereformeerde Nederlanders, maar vertonen ook onderlinge groepsverschillen. Modern-gereformeerden blijken zich te kenmerken door een geheel eigen, moderne wijze van geloven. Die modern-gereformeerden blij-

ken zich ook op sociaal-cultureel terrein te onderscheiden, want ze lijken meer op de niet-gereformeerde Nederlanders dan op de 'overige' gereformeerden. De bevindelijk- en orthodox-gereformeerden verschillen op een aantal punten vooral van de hervormden en rooms en soms ook van de modern-gereformeerden.

Problematischer vind ik hoe ze met de data is omgegaan. Die data zijn eveneens afkomstig van de 'gereformeerden' en 'ex-gereformeerden' uit de bestanden van het Nijmeegse SOCON, in totaal 295 personen. Deze zijn door haar nog eens schriftelijk ondervraagd. Aan de hand van de gegevens van 230 respondenten onderzoekt ze de drie kernen die zij op basis van bestaande literatuur aanwezig veronderstelt: naast een orthodox- en bevindelijk-gereformeerde kern ook een modern-gereformeerde stroming. Ze treft die drie kernen op basis van 'interne' criteria als de geloofsoriëntaties inderdaad aan. Maar hier begint het probleem: het blijkt dat 13 respondenten tegelijkertijd instemmen met zowel een orthodoxe als met een moderne geloofsoriëntatie, en er zijn 38 respondenten die met geen van de drie verwachte oriëntaties instemmen. Tot mijn grote verbazing 'gooit' ze deze, ruim een kwart van de data, uit het databestand, omdat ze niet tot een 'zuivere' groep behoren (pagina 175). Op deze manier vallen hypothesen te allen tijde te bevestigen. Terwijl ik nu juist zou verwachten dat zo'n uitkomst tot een hernieuwd onderzoek zou leiden. Haar uiteindelijke analyses zijn dan ook gebaseerd op de data van 179 respondenten of op die van 150, omdat een aantal van 29 ook als panellid optreedt voor SOCON. Verder vult ze haar kennis omtrent de geloofsbeleving aan door open interviews te houden met 'typische' representanten van de gereformeerden. De vraag is nu wat de uitkomsten waard zijn in het licht van de manipulatie met de data.

Durk Hak

E. Poutsma, Tussen meedenken en meedoen: Arbeidsbeleid in kleinschalige proces-innovatieve bedrijven (proefschrift). VUBPress, Brussel 1993, 310 p.

Goede arbeids- en organisatiesociologische studies over kleine bedrijven (met minder dan honderd personeelsleden) zijn helaas schaars. Dit is er een. Poutsma tracht in zijn boek, waarop hij eind 1993 promoveerde, een aantal theoretische basisprincipes uit het vakgebied toe te passen op die nog steeds onderbelichte categorie ondernemingen. Het is een geslaagde poging om de lacune op te vullen, al zijn er nog wel enige vragen overgebleven.

Kort gezegd is Poutsma's probleemstelling in welke mate het management van kleinschalige ondernemingen handelingsvrijheid ('strategische opties') heeft om de uitdagingen van nieuwe technologieën, verschuivende afzet- en arbeidsmarkten en ontwikkelingen in de arbeidsverhoudingen aan te kunnen. Daarbij doet zich de vraag voor of het in grote bedrijven langzaam aanvaarde (zij het wellicht slechts met de mond beleden) principe van 'participatief management' ook in kleine ondernemingen bestaat. Zijn onderzoek richtte zich op de wijze waarop kleine ondernemers het werk van hun personeel organiseren bij de invoering van geavanceerde computersystemen. Krijgen medewerkers de ruimte om mee te denken over de vormgeving en de inrichting van hun eigen werkterrein ('meedenken') of wordt dit alles in detail voorgeschreven ('meedoen')? Over 'meepraten' gaat dit proefschrift vreemd genoeg niet, maar dat zou een tussenweg kunnen zijn.

Uit het onderzoek is naar voren gekomen dat de kleine ondernemer zijn ondernemersbeslissingen vooral laat afhangen van interne systeemvereisten, zoals de technische arbeidsverdeling, de organisatie- en de kwalificatiestructuur. De aanwezigheid van een interne deskundige/hobbyist kan bij voorbeeld een belangrijke rol spelen bij het uitschakelen van participatie. Volgens Poutsma onderschat men gemakkelijk dat voor de ondernemingsleiding 'de keuzes bij

de inrichting van het bedrijfsproces, de technische arbeidsverdeling en het arbeidsbeleid' sterk worden ingeperkt door wat er al is. Dat speelt natuurlijk ook een rol bij de externe factoren, waarbij de afzetmarkt het voornaamste gegeven is.

Het empirische onderzoek is verricht aan de hand van een negental vergelijkende gevalsstudies, waarvan vier in de industriële en vijf in de dienstverlenende sector. De voorbeelden worden stuk voor stuk uitvoerig en leesbaar gepresenteerd aan de hand van een duidelijk theoretisch schema. De probleemstelling wordt geen ogenblik uit het oog verloren en soms wat ten overvloede herhaald. Het gaat Poutsma steeds om de bepaling van de handelingsvrijheid van het management ten aanzien van strategische beslissingen op technologisch gebied.

Vijf van de negen bedrijven waren oorspronkelijk familiebedrijven. Ik ben geneigd daar meer betekenis voor het gefrustreerde autonomiestreven van medewerkers aan toe te kennen dan Poutsma doet, ofschoon hij deze factor wel noemt. 'Familialisme' (term van F. van Heek, die het kon weten) stelt immers interne beperkingen aan de participatie in de besluitvorming, die eerder in de richting van een mechanisch dan van een organisch of lerend organisatieregime voeren. De auteur schenkt echter weinig aandacht aan de historisch gegroeide bedrijfscultuur, dus met die vraag blijft de lezer zitten.

'Meedenken' komt vrijwel alleen voor bij professionele organisaties waar hoogopgeleide professionals de beslissingen nemen, zoals bij accountants- en architectenbureaus. Dat komt volgens Poutsma omdat daar sprake is van een ontwikkeling naar een organisch en nog verder naar een lerend regime. Wie mocht denken dat 'dus' in de hogere echelons van de zakelijke dienstverlening het 'participatief management' definitief is doorgebroken, komt bedrogen uit. Ook professionele organisaties laten de 'werkvloer' maar mondjesmaat meedenken bij strategische beslissingen. Dat geldt in sterke mate voor de onderzochte industriële bedrijven. In dat soort kleine ondernemingen wordt de besluitvorming gekenmerkt door een overwegend mechanisch regime en mag de werkvloer 'meedoen', meer niet. Dit was te verwachten, maar het is niettemin een teleurstellend onderzoeksresultaat.

Poutsma verrichte zijn onderzoek in een relatief krappe arbeidsmarkt. Het zou interessant zijn te weten hoe het verder is gegaan met de betrokken bedrijven bij een veel ruimere werkgelegenheidssituatie. Welke is de invloed daarvan op de geneigdheid van ondernemers hun medewerkers te laten participeren in de beslissingen over de invoering van nieuwe technologie, vooral als deze mogelijk verlies van banen tot gevolg hebben?

A.L. Mok

H. de Haan, *In the Shadow of the Tree: Kinship, Property and Inheritance among Farm Families* (proefschrift). Het Spinhuis, Amsterdam 1994, ix + 323 p.

De Haans dissertatie, waarvan ook een handelseditie is verschenen, is een deels theoretische en deels empirische studie over de veranderende relatie tussen het gezin als verwantschapseenheid en het agrarische gezinsbedrijf, met name wat betreft de vererving. Ouder wordende boeren, die hun leven hebben gewijd aan het op peil houden en zo mogelijk versterken van het gezinsbedrijf, hebben tegen de tijd dat zij te oud worden om te werken twee problemen. Een daarvan is hoe zijzelf, en hun vrouw, op hun oude dag zullen rondkomen wat betreft voedsel, huisvesting en verzorging. Hun hele kapitaal zit in het bedrijf. Het tweede probleem is hoe, als zij beiden zijn overleden, hun vermogen, dat wil zeggen het bedrijf, wordt geërfd. Daarbij speelt de nationale wetgeving een rol, zeker als die voorschrijft dat alle kinderen recht hebben op een gelijk deel. Een derde probleem, dat al veel eerder speelt, maar is gerelateerd aan de vererving van het bedrijf, is hoe de volwassen geworden kinderen aan de kost zullen komen. De

mogelijkheden om dat laatste probleem op te lossen zijn uiteraard in een moderne, gediversifieerde economie veel groter dan in een agrarische, waar land de belangrijkste hulpbron is. Niettemin is het ook nu nog zo dat veel boerenzoons boer willen worden, en ook dat het vrijwel niet voorkomt dat iemand boer wordt zonder boerenzoon te zijn.

Deze drie problemen deden en doen zich in principe voor op alle agrarische gezinsbedrijven. Zolang het te vererven bedrijf groot genoeg is, kan het land worden verdeeld onder de erfgenamen, maar dit leidt toch al snel tot economisch niet meer levensvatbare bedrijven. Het is in principe ook mogelijk dat een zoon, de opvolger, bij voorbeeld met behulp van een banklening, zijn broers en zusters als het ware uitkoopt. Hierbij dreigt echter hetzelfde gevaar, zeker in een land als Nederland waar landbouwgrond relatief duur is en het kapitaal dat erin is geïnvesteerd dus weinig opbrengt. Met andere woorden, zelfs als er sprake is van een 'juridisch' gelijke verdeling van de erfenis, vergt de levensvatbaarheid van het bedrijf dat de opvolger op de een of andere wijze door zijn broers en zusters wordt ontzien. Daarbij kan de culturele waarde die allen toe-kennen aan de voortzetting van het bedrijf als patrimonium een rol spelen. Maar de vrij algemene overtuiging dat de relaties binnen gezinnen in moderne samenlevingen individualistischer zijn geworden, voerspelt eigenlijk dat die waarde aan betekenis zal hebben ingeboet. Vandaar wellicht De Haans bijzondere belangstelling voor het stelsel van 'Anerbenrecht' dat in delen van Oost-Nederland voorkomt en waarbij de opvolger de verplichting op zich neemt om voor zijn ouders te zorgen zolang zij leven en zijn broers en zusters zich tevreden stellen met een bruidsschat of een opleiding als voorschot op de erfenis. Ook kunnen zij, als zij ongetrouwd blijven en meewerken in het bedrijf, in het huis van de ouders en de opvolger blijven wonen.

In de eerste hoofdstukken van zijn boek behandelt De Haan de theoretische en – wat betreft Nederland – ook de historische literatuur over de incorporatie van agrarische bedrijven in de markt, de veranderende gezinsstructuur die met modernisering gepaard gaat en de vererving van bedrijven. Hoewel het om een knappe studie van een veel belezen auteur gaat, had deze lezer soms enige moeite om een rode draad te blijven zien. Mijn indruk is dat dit, behalve misschien een gevolg van de lange gestatie-periode van het werk, ook een gevolg is van het feit dat het derde genoemde probleem, hoe de niet-opvolgers aan de kost zullen komen, niet duidelijk is vastgeknoopt aan de vererving. Als dat wel gebeurt, zoals in de Braziliaanse studie van Papma, blijkt dat opvolging en vererving hun schaduwen vooruit werpen en dat het binnen gezinnen om ruilrelaties ('pooling') gaat die in termen van Sahlins' gekarakteriseerd worden door 'generalised reciprocity', dus om evenwicht op de lange termijn.

Nu kan men tegenwerpen dat dit antropologische auteurs zijn die een socioloog over het algemeen niet leest. Maar de agrarische sociologie heeft zich – niet alleen in Nederland – ook enigszins losgezonnen van de algemene sociologie. Een artikel als dat van Granovetter over de sociale 'embeddedness' van economische relaties zou volgens mij richtinggevend hebben kunnen werken, maar wordt niet genoemd. Nu wordt – in het eerste hoofdstuk – de vrij dominante visie bekritiseerd dat het bij incorporatie meer en meer externe technische, organisatorische en economische factoren zijn die boeren dwingen tot een bepaalde bedrijfsstijl, en wordt daartegenover gesteld dat allerlei niet-economische waarden, te zamen cultuur genoemd, een rol spelen. 'Embeddedness' betekent nu juist dat beide beweringen juist kunnen zijn; ook het willen bereiken van een bepaald inkomen is een waarde.

De waarde van zo'n richtinggevend concept blijkt ook in de laatste hoofdstukken van het boek, waarin aandacht wordt besteed aan eigen onderzoek in een dorp in Twente. Daarbij blijkt dat, althans bij de families die zich reeds in 1850 als boeren vestigden, de wil om het bedrijf als een ondeelbare maar levensvatbare eenheid voort te zetten nog steeds aanwezig is, met inbegrip van de bereidheid van broers en zusters om genoeg te nemen met minder dan hun rechtmatig deel. Alleen als de laatsten – eventueel evenals de beoogde voortzetter – twijfelen aan de levensvatbaarheid van het bedrijf kunnen zij er de voorkeur aan geven om het te gelde te maken

en de opbrengst te verdelen. Een kwestie van 'embeddedness', maar De Haan gebruikt het begrip cultuur. 'Cultuur' als verklarende variabele is een weinig bevredigend causaal eindstation; het concept nodigt als het ware uit tot wat Archer noemt 'de conflatie van systeem en agency'. Een en ander neemt niet weg dat De Haan een brede en interessante studie heeft geschreven, waarin verwantschap weer opduikt als een solidariteitsprincipe dat ook in moderne samenlevingen nog belangrijk is.

B.F. Galjart

Mirjam C.P. van Dongen, Gerard A.B. Frinking en Menno J.G. Jacobs (eds.), **Changing fatherhood: An interdisciplinary perspective**. Thesis, Amsterdam 1995, 246 p.

Zijn vaders verworden tot mobiele spermapanken of zijn ze een soort supermoeders geworden? Vaderschap als studie-object is 'in', net als overigens mannenstudies. Sinds een aantal jaren verschijnen er voornamelijk bundels, zoals *Aan het hoofd van de tafel* (1988) en *Unraveling fatherhood* (1987). *Changing fatherhood* is verschenen naar aanleiding van een studiedag in mei 1994 aan de Katholieke Universiteit Brabant. Het boek wil in een tiental sociologische, demografische en juridische artikelen een internationaal en multi-disciplinair overzicht geven van de achtergronden en implicaties van veranderend vaderschap. Een aantal artikelen uit deze bundel verscheen reeds in het nul-nummer van *Familia* in 1994.

Na een zeer uitgebreid en interessant overzichtsartikel van Trudy Knijn over de crisis in het vaderschap, komen achtereenvolgens aan de orde: de toename van stiefvaders in Canada; de latente en manifeste kinderwens van mannen in Nederland en wat zij als voor- en nadelen van kinderen zien; opvattingen van mannen over kinderverzorging; het afstammingsrecht in Nederland en recente veranderingen in juridisch vaderschap; de invloed van vaders op de ontwikkeling van kinderen in de Verenigde Staten; de houding van vaders tegenover diverse reproductieve technologieën waarbij donorsperma wordt gebruikt ('non-coïtale reproductie' genoemd) en vaderschapstests in de Verenigde Staten; beleidsaspecten door veranderend of zelfs nieuw vaderschap in Italië; vaderschap in patriarchie in Frankrijk en ten slotte een artikel over de ideale vader zoals kinderen die wensen. Elk artikel wordt becommentarieerd door een coreferent.

De bundel wil niet zozeer een mening, richting of visie verkondigen, als wel een aantal nieuwe kwesties aan de orde stellen en het thema van allerlei kanten bekijken. Zo stellen diverse auteurs vragen die niet eerder zijn gesteld (zoals: waarom willen mannen vader worden?; wat is het verschil tussen 'taking care of' en 'caring for'?; zijn er meer vaders dan moeders in stief-families en hoe komt dat?). De auteurs laten zien dat de invulling van vaderschap gevarieerder is geworden. Het boek is informatief en door de vele invalshoeken en benaderingswijzen zeker een goede introductie in de bestudering van vaderschap.

Toch was ik na lezing enigszins teleurgesteld. De bundel is nogal kwantitatief van aard, hetgeen er vast toe heeft bijgedragen dat er geen 'vaders' in het boek te vinden zijn, alleen 'vaderschap' en de 'rol' van vaders. Een veel groter probleem is dat niet duidelijk wordt waarom en of vaderschap nu daadwerkelijk is veranderd. Er wordt een aantal oorzaken voor een vermeende revolutie genoemd, zoals de stijging van het aantal echtscheidingen, voortplantingstechnologie en het feminisme. Maar hoe dat precies in zijn werk gaat en wat er dan precies is veranderd, blijft ongewis. Deze publikatie heeft mij er dan ook allerm minst van overtuigd dat het vaderschap fundamenteel is gewijzigd. Wel is veranderd het ideaalbeeld van de vader en de sociaal-wetenschappelijke aandacht voor vaderschap. Veel interessanter zou het zijn geweest wanneer de auteurs waren ingegaan op verandering en continuïteit.

Het boek laat wel op prachtige wijze zien hoe ontoereikend onze verwantschapsterminologie is geworden, nu de verschillende functies van met name vaders en moeders niet meer vanzelfsprekend samenvallen. Zo is de definitie van het begrip 'vader' uitgebreid tot juridische, genetische, biologische en sociale vader. Dat leidt weliswaar tot precisering, maar ook tot voortdurende uitleg in welke hoedanigheid vaders de revue passeren. Wil de echte vader opstaan?

Margreeth van Dijk

Peter van der Veer, **Religious nationalism: Hindus and Muslims in India**. University of California Press, Berkely 1994, xvi + 247 p.

Peter van der Veer (ed.) **Nation and migration: The politics of space in South Asian Diaspora**. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1995, 256 p.

In moderniserende samenlevingen met grote 'culturele' verschillen tussen overheid en onderdanen konden door het algemeen worden van onderwijs nationalistische ideeën niet alleen opkomen, maar ook aanhang verwerven, aldus Ernest Gellner (1983) in *Nations and nationalism*. Hij omschreef nationalisme als een ideologie waarin zowel de politieke als de nationale territoriale eenheid, dus staat en natie, samen moeten vallen. In hetzelfde jaar dat Gellners boek uitkwam, verscheen *Imagined communities* van Benedict Anderson. Hierin speelden kaartmakers en boek- en krantdrukkers, 'bestuurlijke' en religieuze bedevaartgangers, museumconservatoren en volkstellers een belangrijke rol om het ontstaan van de natie-staat te verduidelijken. Hij benadrukte het bewuste manipuleren van de historische mythe, in casu de vaderlandse geschiedenis, zodat tegenstellingen werden verdoezeld en een gemeenschappelijk verleden werd gecreëerd; alle zaken van het grootste belang voor de natie-staat.

In Van der Veers *Religious nationalism: Hindus and Muslims in India* zijn zowel de ideeën van Gellner als Anderson nadrukkelijk aanwezig. Wel meent hij dat beider opvattingen in een aantal opzichten tekort schieten. Van der Veer verwijt Gellner dat deze te veel de nadruk legt op de moderniseringsprocessen (in Europa) en het ontstaan van een homogene cultuur. Zijn bezwaar tegen *beide* auteurs luidt dat ze modern en traditioneel dichotomiseren. Vervolgens stelt hij dat dit '... is typical for an entire sociological tradition dealing with the great transformation brought by capitalism' (pagina 15). Hij wijst erop dat modernisering ook tegenkrachten oproept waardoor juist het anders zijn wordt benadrukt en dit kan tot uitdrukking komen in religieus, etnisch, op taal gebaseerd of seculier nationalisme. Van der Veer benadrukt in dit verband de religieuze factor.

Daarnaast geeft hij een ontwikkelingshistorisch overzicht – hij spreekt van *longue durée* – van de totstandkoming van de drie belangrijkste religieuze gemeenschappen, die der moslims, Hindoes en Sikhs, waarbij hij laat zien dat er zowel overeenkomsten als belangrijke verschillen zijn bij de vorming van deze 'nationalistische' religieuze gemeenschappen. In een hoofdstuk getiteld 'Omwervingen' wordt duidelijk gemaakt dat nationalisme niet tot stand komt doordat de dorpsbevolking een nieuw 'frame of reference' kiest, maar doordat de plaatselijke gemeenschap op de lange duur gaat samenvallen met de gehele natie. Dit proces van uitbreiding van de horizon is al ver voor de koloniale overheersing begonnen, aldus Van der Veer. Zowel bedevaart als migratie heeft daar een belangrijke rol bij gespeeld en doet dat nu nog steeds.

De conclusie zou kort kunnen luiden: Van der Veer heeft een ook voor de niet-kenners van de genoemde godsdiensten een belangrijke studie geschreven. Dit betekent niet dat er geen kritiek op zijn opvattingen mogelijk is. Mijn voornaamste bezwaar is dat in dit soort studies ver-

borgen blijft bij *wie* nationalistische gevoelens ontstaan, *wie* zich vervolgens aansluit bij een nationalistische beweging en *waarom* dit gebeurt, en dientengevolge waarom dit bij anderen *niet* het geval is. (Dit geldt overigens voor de meeste theorieën over nationalisme, inclusief die van Gellner en Anderson.) Wel demonstreert hij dat religie in dit subcontinent zich uitstekend leent om als *voertuig* te fungeren waarmee het nationalistische gedachtengoed voor het voetlicht kan worden gebracht en als basis voor rekrutering kan dienen. Blijft staan dat Van der Veer en ik blijkbaar verschillen over wat een theorie behelst en dat het wat modieuze gebruik van 'discours' en 'praktijk' hiervoor geen remedie vormt.

Daarmee ben ik toegekomen aan de door Van der Veer geredigeerde bundel *Nation and migration*. De inhoud is het resultaat van een seminar aan de Universiteit van Pennsylvania in 1991-92. Het bezwaar van veel gebundelde congresbijdragen, dat het een verzameling van losse stukken is, kent deze bundel minder. De bijdragen gaan nadrukkelijk in op de thematiek die de titel en ondertitel aankondigen. Aan de orde komen onder meer de totstandkoming van een Hindoe- en islamitische identiteit op de Fiji-eilanden, Trinidad, in Brits-Guyana, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Van der Veer opent het redactionele woord vooraf met een inleiding waarin hij zijn eigen opvattingen en zijn kritiek op andere theoretici, onder meer Gellner en Anderson, kort onder woorden brengt. In de bijdrage van Dusenbergh wordt duidelijk hoe zowel de (religieuze) Sikh-identiteit als de territoriale Punjabi-identiteit een verbeelde gemeenschap in de betekenis van Anderson zijn gaan vormen. (Anderson noemde nationalisme 'een verbeelde politieke gemeenschap', waarmee hij bedoelt dat de leden van een natie, hoe klein ook, elkaar nooit allemaal kunnen kennen, terwijl ieder lid zich wel verbeeldt dat ze een gemeenschappelijke afkomst bezitten.)

Durk Hak